

KAVRAM MANTIĞI

PROF. DR. İSMAİL KÖZ

ÜNİTEDE ELE ALINAN KONULAR

1-Klasik Mantıkta Kavramın Yeri ve Önemi

2-Kavramın Tanımı ve Özellikleri

3-Anlam ve Delalet

4-Kavram Çeşitleri

5-Kavramlararası İlişkiler

6-Beş Tümel

7- Kategoriler

8-Tanım ve Bölme

ÜNİTE HAKKINDA ÖĞRENME HEDEFLERİ ÜNİTEYİ ÇALIŞIRKEN

1-Kavramın Tanımı ve Özellikleri

Kavram nedir? Önce bu sorunun cevabını verelim. Ondan sonra mantıkta kavramın yeri ve önemini belirleyeceğiz. Kavram nedir sorusuna, kavram, bir objenin zihindeki tasavvurudur, bir fikirdir¹ diye cevap verilebilir. Bir başka tanım olarak kavram nesnelere tanımının zihindeki ifadesidir, denebilir. Böyle olunca kavram nesnelere özüne bir cevap, zihni bir karşılık olur.² Bu durumda kavram aslında ortak nitelikleri olan nesnelere göstermektedir. Ortak nitelikler de sonsuz nesnelere bir sınıf altında toplanmasını sağlar.

Öner kavramın genel bir fikir olduğunu şu ifadelerle göstermektedir: “Kavramla hayali birbirinden ayırmak gerekir. Hayal daima özeldir, belli bir objenin tasavvurudur, hayalde niteliğin rolü büyüktür. Kavram ise geneldir, objenin şu veya bu niteliğini taşımaz. At hayali ile at kavramını karşılaştıralım: At hayali, rengi, şekli ve duruşu ile belli bir atın, onu görür gibi zihinde canlandırılmasıdır. At kavramı ise belli bir atı ifade etmez, bütün atlar onun içerisine girer.” (Öner, 1988, s. 28)

Kavram bir veya birden fazla önerme ile tanımladığımız bir nesnenin tek bir sözcükle yapılan ifadesi daha doğrusu tanımıdır.³ Bu durum kavramı, biriktirilmiş, yoğunlaştırılarak bir sözcüğe yüklenmiş; bir sözcükte toplanmış bir bilgi olarak değerlendirmemiz sonucunu doğurur.⁴ Bir başka tanım da kavramın, sözcükler değişse de aynı kalan şey olduğu belirtilmektedir. (Aksan, 1982, 3. Cilt, s. 152) Kimine göre de kavram ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad olarak görülmektedir. Bu takdirde kavram dildeki bir genelleme, bir soyutlama sayılabilir. (Aksan, 1982, 3. Cilt, s. 153)

¹ Necati Öner, Klasik Mantık, 6. Bsk., Ankara 1991, s. 16

² Hamdi R. Atademir, Ag.e., s. 101

³ Atademir, A.g.e., s. 101; krş. Öner, (1991), s. 16; Doğan Özlem, Mantık, 1991, s. 59

⁴ Özlem, A.g.e., s. 60

Kavram, mantığın temel taşıdır. Düşüncenin en temel birimi ve atomudur. Bu atom basit ve parçalanamazdır. Kavramlar basit soyut zihinsel varlıklardır. Akıl varlıklarıdır (ma'kulat). Klasik mantığın esas konusu kıyastır. Diğer bütün konular kıyasla ilgisinden dolayı ele alınır. Çünkü kıyas, önermelerden; önermeler de kavramlardan oluşur. Kavramlar ise düşüncenin yapıtaşlarıdır. Böyle olunca kavram düşünmenin en küçük birimi, parçalanamaz atomu oluyor. Düşünmemizi sağlayan kavramlardır. İnsan zihninin tüm faaliyetleri kavramlar arasında bağ kurmaktan ibarettir.

2-Klasik Mantıkta Kavramın Yeri ve Önemi

Mantık konularına giriş mahiyetinde, mantığı bir nevi temellendirme amacıyla kavram incelemesi yapılır. Bu nedenle **Klasik Mantık** kitapları kavram incelemesiyle başlar. Zaten Aristoteles'in mantık konularını işlediği *Organon* serisinin ilk kitabı *Kategoriler*, kavram incelemesi sayılır. Çünkü kategoriler en genel kavramlar olarak kabul edilmektedir. Varlık hakkındaki bütün yargılarımızda olduğu gibi akılyürütmelerimizde de bu genel kavramlar esastır.

Kavramlar, önermeleri, önermeler de akılyürütmeleri oluşturmamızı sağlar. Klasik mantık da akılyürütmelerden kıyası esas gayesi olarak inceler. Kıyasın incelenmesi, önermelerin incelenmesine bağlıdır; önermelerin incelenmesi de kavramların incelenmesine dayanır. O halde kavram incelemesi mantığın öncelikli konusudur.

Aristoteles'e göre tek tek nesnelere arasında onların fiziksel değişme ve oluş süreçlerinin altında kendi kendileriyle özdeş kalan, değişmeyen ve o nesnelere tüm özelliklerinin taşıyıcısı durumunda olan bir cevher vardır.⁵ İşte Aristoteles genel kavramları ferdi cevherlerden hareketle türlere ve cinslere yükselerek elde eder.⁶ İnsan zihni duyulabilir tecrübeden gelen tasavvurlarla ferdin idrak olunabilir görünüşünü kavrar ve onu bir kavram halinde tespit eder. Kavram düşünülebilir, basit, bölünemez realitelere yani cevherlere aittir. Bu düşünülebilen realitenin bütüncüllüğü ancak zihin tarafından oluşturulur. Bu bütüncüllüğün kaynağı da öz'dür.⁷

Aristoteles, değişmez öze dayanan, iyice tanımlanmış ve prensip vazifesi gören kavramlar olmadan bilimin olamayacağını düşünür.⁸ Çünkü kavramlar, ona göre aksiyomatik bilimin hareket noktasıdır. Olayların rasyonel izahı genel kavramlar sayesinde olmaktadır.⁹ Aristoteles felsefesinde bir nesneyi bilmek onu kavramak demektir. Kavramak da özü bilmek, bu özü belirten kavramı kurmaktır.¹⁰ Kavramı tayin için nesnelere ilintilerini değil özü bilmek gerekir. Bu özün bilgisiyle de bir cinsi başka bir cins'ten ayırt edecek karakterleri ortaya koyarız.¹¹

Varlığın temel bir koşulu özdeşliktir. Özdeşliği olmayan bir somut nesneyi var olarak düşünebilmemizi, mantığın çıkış noktasını oluşturan en temel ilkeler engeller. Bir nesnenin özdeşliği olması, her şeyden önce bu nesnenin başka nesnelere ayrı olması, onlardan ayırt edilebilir olması demektir. Aristoteles'e göre bir nesneyi başkalarından ayırt eden onun cevheridir. Mantık veya gramer açısından cevheri dile getiren özne, niteliklerin kendisine yüklendiği şey ve onları taşıyandır. Ancak Aristoteles cevherden herhangi bir somut nesneyi anlamaktadır.¹²

⁵ Özlem, Ag.e., s. 83

⁶ Hilmi Ziya Ülken, Genel Felsefe Dersleri, s. 9

⁷ Atademir, A.g.e., s. 99

⁸ Hamdi R. Atademir, Ag.e., s. 82

⁹ Hilmi Ziya Ülken, Mantık Tarihi, İstanbul 1942, s. 76

¹⁰ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul 1980, s. 253

¹¹ Ülken, (1942), s. 52

¹² Arda Denkel, Düşünceler ve Gerekçeler, İstanbul 1997, ss. 9-12

Doğru hüküm konu ile yüklem, cümleyi meydana getiren kavramların gerçekliğe uyacak şekilde, birbirleri ile bağlanmaları yahut ta birbirinden ayrılmalarıdır. Formel mantık konu ve yüklem olarak kabul edilen iki genel kavram arasındaki formel bağın bağlı olduğu kurallardan bahseder. Bu durumda formel mantık kavramlar ve kavramlararası ilişkiler üzerinde durur. Bunun nedeni de önermelerle yaptığımız çıkarımların geçerliliği, kavramlararası kaplamsal ilişkilere dayanır.

Klasik mantık öz anlayışı üzerine dayanan kavramlar arasındaki münasebet üzerine kurulu bir mantık yapısına sahiptir. Çünkü mantığın kurucusu Aristoteles'in hareket noktasını, kavram felsefesi teşkil eder. *"Duyuların verilerinden başka bir bilgisi olmayan tekil (individual) ler içinde bütüncül (universal)ü; böylece öz (essence) ü veya kavramı kabul eder"*.¹³ Çünkü Aristoteles varlığı kavramsal olarak çözümler, bir başka ifadeyle nesne düşüncesini kavramsal olarak çözümler. Onun öncelikli amacı algılanabilen nesnenin varlık koşullarını ilkece yine algılanabilir karşılıkları olan kavramlarla açıklamak olmuştur.¹⁴ En temel ilkelere dayanak olan kavramlar düşüncenin bölünemez ve çözümlenemez başlangıç noktalarıdır.

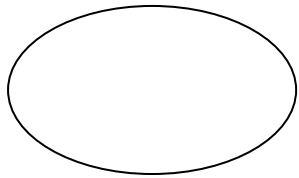
3-Anlam ve Delalet

Kavram zihinsel bir yapıdır ve zihnimizde bulunur. Ancak bu zihinsel yapı ile gerçeklik arasında bir bağ vardır. Bu bağ daha önce kavramın, bir veya birden fazla önerme ile tanımladığımız bir nesnenin tek bir sözcükle yapılan ifadesi olarak göstermiştik. O zaman karşımıza üçlü bir yapı ortaya çıkmaktadır: Dilde gerçekleşen "ifade", gerçeklik alanında bulunan "nesne" ve zihinde bulunan "kavram". Bu durumu varlık türleri olarak görüp şu geleneksel ayrımı yapmak gerekir: 1-vucud-u harici, 2-vucud-u zihni, 3-vucud-u lafzi. Mantık açısından sorun bu varlık boyutları arasındaki ilişkidir.

Bu sorun dil bilimi ve dil felsefesi açısından da ele alınmakta ve incelenmektedir. Dilbilimci Doğan Aksan, kavramın herkesçe benimsenmiş bir tanımının olmamasının nedenini şu şekilde açıklar: "Bu durumun doğmasına, kavramın dille iç içe olması, kavramı belirlemeye çalışırken karşımıza 'dil ve düşüncenin ilişkisi' sorununun çıkması neden oluyor..." (Aksan, 1982, 3. Cilt, s. 151)

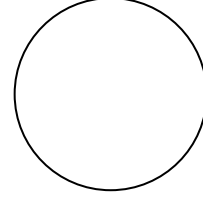
"her insanın zihninde dış dünyaya ait birtakım tasarımlar ve deneyimler vardır: Portakalı, buzu ateşi insanoğlu anadilini öğrenirken, onunla birlikte öğrenir. Portakalın yuvarlak, buzun soğuk olduğunu, ateşin yaktığını deneyimleriyle öğrenerek bilir. Bunlardan **sözetmek** gerektiğinde anadilindeki karşılıklarını kullanacaktır. Bu tasarımlarla bu nesnelere adları, o insanın zihninde birleşir. Ayrıca insanoğlu konuştuğu dilde karşılığı bulsunun bulunmasını, varlıkları, nesnelere görmek, onların niteliklerini, birbirlerinden olan ayrımlarını öğrenmektedir." (Aksan, 1982, 3. Cilt, s. 152-153)

Konuyu ortaya koymak açısından bazı şekillerden yararlanabiliriz:

¹³ Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, Çev: Hamdi R. Atademir, MEB yay., İstanbul 1989, Önzöz, ss. IX-X

¹⁴ Arda Denkel, Demokritos-Aristoteles, İstanbul 1986, ss. 2,3, 87; Yine Bkz. Denkel, Düşünceler ve Gereçekler, s. 45

Kavram objenin zihindeki tasavvurudur. Bu tasavvurun dildeki ifadesi ise terimdir. O halde terim bir kavramın söz ya da yazı ile ifadesidir. Mantık bilimi düşünce ve düşüncenin unsurlarını dilde inceler. Terim ise dile ait bir varlıktır, bir başka ifadeyle dilsel bir varlıktır. Mantık bilim olarak dili ve dilin unsurlarını incelemeyiz. Mantık dilsel bir varlık olan sözcükle ve terimle değil onların kendi dışındaki bir varlık alanını nasıl gösterdikleri (denoting) ile ilgilenir. Bu sorun klasik mantıkta “delalet” başlığı altında tartışılmaktadır. Biz önce mantıksal açıdan terimle ilgili görüşleri ele alıp terim ve anlam arasındaki ilişkiye değineceğiz.

Terim ve anlam arasındaki ilişki çift yönlü bir ilişkidir. Biz bunu şu şekilde ifade edebiliriz. Bir delalette delalet edenle delalet edilen vardır. Delalet eden delalet edileni gösterir; delalet edilen de delalet edeni gösterir. Buna delil medlul ilişkisi denir. Medlul zihinsel niteliktedir. Delil ise dilsel (lafzi) niteliktedir.

“Bir önermede iki unsur bulunur. Bunlar konu ve yüklemidir. Aristo bunlara önermenin terimleri demiştir. Çünkü önermeler bu iki terime ayrışır. Yunanca’da, Latince’de olduğu gibi ‘terminus’, sınır-uç (limit-boundary) demektir. Bir öncülün terimleri, öncülün sınırlarıdır; onun başlangıcı ve sonudur.”¹⁵

4- Kavram Çeşitleri

“...örneğin Türkçe konuşan bir kimseye at, balık, ya da süt dediğimiz anda, onun zihninde beliren tasarımı dilden ayrı olarak düşünme olanağı bulunsa bile soyut kavramları dilden soyutlayarak düşünüp açıklama olanağı yoktur. Kıskançlık, cömert, sevimli, adalet, acımasızlık gibi soyut kavramlar, hemen her dilde bulunmakta, başka başka sesler ve değişik biçimlerle anlatılarak o dilleri konuşanlarda belli bir düşüncenin uyanmasına yol açmaktadır. At, balık ya da süt, geleneksel mantığın tanımlamasına göre zihinde belli bir tasarım uyandırır... Ancak aynı şeyi kıskançlık, cömert, sevimli, adalet, acımasızlık ve benzeri kavramlar için söyleyemeyiz” (Aksan, 1982, s.151-152)

¹⁵ Lukasiewicz, Jan, Aristotle’s Syllogistic, The Clarendon Press, Oxford 1954, s. 3

5- Kavramlararası İlişkiler

6- Beş Tümel

Beş tümelli anlat Aristoteles temel önermelere ve tümel kavramlara nesnellik ve gerçeklik yüklemektedir. Ancak onun gerçekçiliği aşkın bir gerçekçilik değildir. Onun sisteminde genelliklerin kendi başlarına bağımsız varlıklarına izin verilmez. Genellikler de ona göre nesnel gerçekliğe sahiptirler. Ancak bu tikel nesnelere bağımlı olarak sözkonusudur. Hertürlü tümelikler tikel varlıklarda varolur, tümel tikelce taşınır.¹⁶ Tümelin tikelce nasıl taşındığı aslında önemli bir problemdir. Aristoteles bu probleme *Kategoriler*'inde önemli bir yer ayırır. Burada fertlerden birinci töz olarak, tür ve cinslerden ise ikinci tözler olarak bahseder. Bütün yaptığı, fertler, tür ve cins arasındaki bağı ortaya koymaktır.

Aristoteles'e göre fertler başka şeyler hakkında tasdik edilemezler. Sözelimi Kleon ve Kallias, başka deyişle ferdi olan ve duyulabilen şeylerin kendileri hakkında başka şeyler tasdik edilebilir, ama kendileri başka şeyler hakkında tasdik edilemezlerdir. Mesela "insan" Kallias hakkında, "hayvan" da insan hakkında tasdik edilebilir.¹⁷ Mesela Aristo'ya göre bir şey bir konuya olduğu gibi bir başka şeye de yüklendiğinden yüklem hakkında tasdik edilmiş olan her şeyin konu hakkında da tasdik edilmesi gerekecektir. Sözelimi "insan" fert olarak alınan bir insana yüklenmiştir, ve bir yandan da, "hayvan" "insan"a yüklenmiştir. Öyleyse fert olarak alınan insana "hayvan"da yüklenebilecektir. Çünkü fert olarak alınan insan hem insandır, hem de hayvan. Daha yüksek cinsler, altlarında kalan az yüksek cinslerin yüklemeleridir. Yüklemin bütün ayrımları konunun da ayrımları olacaktır. Sözelimi fert olarak insan, insan türü içine girer ve bu türün cinsi hayvandır. Hayvan terimi insana yükletiliyor; böyle olunca hayvan fert olarak alınan insana da yükletilecektir. Çünkü o, fert olarak alınan insanlardan hiçbirine ait olmasaydı, insana da ait olmayacaktı.¹⁸

Türler gerçekte cins için bir dayanaktır. Çünkü cinsler türler hakkında tasdik edilirlerse de, buna karşılık türler cinsler hakkında tasdik edilmezler. İlk tözlerden sonra, bütün geri kalanlar arasında yalnız türlere ve cinslere ikinci töz denilmiştir. Çünkü bütün yüklemeler arasından yalnız onlar ilk tözü ifade ederler. Her töz belli bir varlık anlatıyor gibidir. İlk tözlerin belli bir varlık anlattıkları gerçektir. Çünkü anlatılan şey bir fert ve bir sayı birliğidir. İkinci tözlerin de adlandırılmalarının şekli dolayısıyla, sözelimi insan ve hayvan dediğimiz zaman belli bir varlık anlattıklarına inanılabilir. Bununla beraber bu doğru değildir. Bu türlü deyimler çok bir nitelik ifade ederler. Çünkü konu ilk tözde olduğu gibi bir tek değildir. Gerçekte insan bir çokluğa yüklenmiştir.¹⁹

Kavramsal çözümleme gerçek fertleri değil de bu fertlerin oluşturduğu doğal sınıfların mümkün ilişkilerini, ve bu ilişkiler üzerine kurulu mantıksal bağıntı türlerini gözetir.

Kavram yukarıda belirtildiği gibi bir nesnenin zihindeki tasarımı olunca bu nesne ya bir küme bir başka ifadeyle sınıf ya da bir bireydir. Bu durumda kavram, karşılığı olan nesneyi gösterir. Örneğin "insan" teriminin gösterdiği nesne insan sınıfı, "Sokrates" teriminin gösterdiği nesne ise bir birey olan Sokrates'tir. Gösterilen nesne bir sınıf olduğunda bu terimlere genel terim, buna karşılık bir bireyi gösteren terim tekil terim sayılır. Her genel terimin kaplamı bir sınıftır. Bu sınıf terimin uygulandığı nesnelere kümesidir. Klasik mantıkta bireyler tür denilen doğal sınıflara ayrılmıştır. Her tür, bir genel terimin gösterdiği nesnedir.

¹⁶ Denkel, (1986), s. 126

¹⁷ Aristoteles, *Organon III-Birinci Analitikler*, Çev.: Hamdi Ragıp Atademir, 3. Bsk, İstanbul 1989, s. 78-79

¹⁸ Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, s. 5-8

¹⁹ Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, Çev.: Hamdi Ragıp Atademir, 2.bsk., İstanbul 1989, s. 9-13

Başka bir değişle her tür bir genel terimin kaplamıdır. Genel terimler arasındaki ilişkiler, bu terimlerin kaplamaları olan türler arasındaki ilişkilerdir.²⁰

Görüldüğü şekliyle sınıflamada sözkonusu olan kavramların sınıflamasıdır. Klasik mantıkta kavramların kaplamını belirtmek onu sınıflandırmak demektir.²¹ Kavramlar arası münasebetlerde de belirleyici olan cins ve tür fikirleridir.²² Cins ve tür adları fertleri bir sınıf içinde düşünmemizi mümkün kılan tümel kavramlardır. Bu nedenle düzenleyicilik görevleri vardır.

Klasik mantığın kavramların kaplamını dikkate alarak gerçekleştirdiği sınıflama anlayışına sınıflamanın objektif olmadığı, subjektif olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu tenkide göre bütün objeler için geçerli bir sınılandırma mümkün değildir.

Klasik mantığın kavramların kaplamını dikkate alarak gerçekleştirdiği sınıflama anlayışına sınıflamanın objektif olmadığı, subjektif olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu tenkide göre bütün objeler için geçerli bir sınılandırma mümkün değildir.

Nominalistlere göre kavramlar sadece adlar olduğu için obje çözümlemesine dayanan sınıflama realiteye dayanmaz, keyfidir. Aristoteles'e göre ise her obje yakın cinsini gerçek ve etkin öz olarak gelişmesini yöneten gizli neden olarak kendinde taşır. Bundan dolayı tanımın yalnız bir ad tanımı olmayıp reel niteliğin bir çözümlemesi olan reel tanımın da mümkün olacağını söyler. Aristoteles bilmeyi her şeyden önce objelerin çözümlemesine dayanan doğru bir sınıflama olarak görür. Bu nedenle onun çabası en genel kavramdan aşağı doğru en alttaki kavramlara kadar uzanan bir kavram zincirini oluşturmaktır. Ona göre bu kavram sınıflaması bütün objeler için geçerli olacak ve ilmi mümkün kılacaktır.²³

6- Kategoriler

Aristo'nun mantık konularını işlediği *Organon* serisinin ilk kitabı *Kategoriler**, kavram incelemesi sayılır. Çünkü kategoriler en genel kavramlar olarak kabul edilmektedir. Varlık hakkındaki bütün yargılarımızda olduğu gibi akılyürütmelerimizde de bu genel kavramlar esastır. Kategoriler de en genel kavramlar olduğu için, kavramla ilgili sorunlar kategorileri de içine almaktadır.

bütün kavramları içine alacak en genel kavramları aramıştır. Burada da önüne kategoriler çıkmaktadır. Kategoriler akla mı aittir, varlığa mı, tartışması mantıkçıların yanında filozofları da meşgul etmiştir. Kategorilerin sayıları, nelerin kategori olduğu üzerinde bir anlaşmaya varılamamıştır. Kategoriler üzerinde yapılan bu tartışmalar mantığın değil, mantık

²⁰ Teo Grünberg, Sembolik Mantık El Kitabı, 3. Cilt, ss. 27-33

²¹ Özlem, A.g.e., s. 100

²² Necati Öner, Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi, s. 26

²³ Ernst Von Aster, Bilgi Teorisi ve Mantık, Çev: Macit Gökberk, İstanbul 1972, s. 77-78

* Atademir, *Kategoriyalar* kitabının tercümesine yazdığı "giriş"inde bu kitabın konusunun terimin (kavramın) ve varlığın türlü cinslerinin incelenmesidir, demektir. Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, çev: Hamdi R. Atademir, 2. bsk., M.E.B. Yay., İstanbul 1989, s. XIII

felsefesinin içine girer. Kategorilerin hatta kavramların nasıl teşekkül ettiği, bir başka ifadeyle onların menşei meselesi de bilgi teorisi ile birlikte mantık felsefesinin içine girer.²⁴

Aristoteles mantığında töz ve kavram ilişkisi şu açıdan kurulmaktadır: Birincil töz, ikincil töz ve dokuz kategori. Özne yüklem ayrımı ve bunlar arasındaki ilişki bağlamında kurulmaktadır. Genellikle dilde töz özne, öbür dokuz kategori de yüklem olarak dile getirilir. Aristoteles'in terminolojisinde tikel nesne "birincil töz"; nesnelere öbeğini karşılayan kavram (mesela insan) "ikincil töz"dür.

Kavram ve kategorilerin kaynağı problemi felsefenin son iki yüzyılında da, canlılığını devam ettirmiştir. Kavram, kategoriler ve aklın ilkelerinin nereden geldikleri ve nasıl bir varolma yapısı içerdikleri Aristo'dan önce tartışıldığı gibi ondan sonra da tartışılmıştır. Kategorilerle ilgili sorular şöyle sıralanabilir: Kategoriler en temel kavramlar olarak hangi kaynaktan gelmektedir? Kategorilerin kaynağı akıl mı yoksa akıldan farklı bir varlık mıdır? Kategoriler a priori mi yoksa a posteriori mi? Akıl onları deneyle mi elde etmektedir? Kategoriler kaç tanedir ve nasıl bir yapı içindedirler? Bütün bu sorular çoğaltılabilir. Ancak kategorilerin ve kavramların kaynağı, sayısı, yapısı, neliği konusunda farklı görüşler vardır.²⁵

Kategoriler, mantık için olduğu kadar felsefe için de çok önemlidir. Felsefe için önemlidir, çünkü kategoriler sistemi, bir felsefe kurmanın, felsefi bir yapı oluşturmanın da temelini sağlar. Hatta felsefe kategorilerle başlar.²⁶ O yüzden herhangi bir filozofun veya felsefi sistemin değerlendirilmesinde kategorilerin belirlenmesi ve açıklanması o felsefenin temel yapısını, adeta iskeletini vermektedir.

İlk kategoriler teorisi olarak Aristo'yu görüyoruz. Aristo'dan itibaren, felsefi düşünce varlığa kategoriler penceresinden bakar. Adeta felsefe kategoriler ile başlar. Zihnimiz kategorilere göre işlediği gibi, somut gerçekliğe göre de işler. Çünkü varlık da zihnimiz gibi aynı kategoriler tarafından düzenlenmektedir.

Kategori terimi, Aristo'ya göre yüklemi gösterir. Varlığın yahut bir konuya yüklenen yüklem çeşitli sınıflardır. Bunlar temel yüklemeler, daha doğrusu temel kavramlardır. Aristocu geleneğe uyarak mantıkçıların çoğu kategorileri en genel kavramlar diye ele almışlardır.²⁷ Kategorilerin en genel kavram olarak görülmesi, onların klasik mantık içinde incelenmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü kavram mantığın temel taşıdır.

Mantıkçıların olduğu kadar, pek çok filozofun da kategoriler konusunda düşünceler geliştirdiğini görüyoruz.

Mesela, İhsan Turgut, Aristo'nun kategoriler teorisini, Platon'un ideal kuramına karşı öne sürdüğünü belirtmektedir.²⁸ Aristo'nun kategoriler anlayışı kabul gördüğü kadar

²⁴ Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, s. 187

²⁵ A. Kadir Çüçen, *Mantık*, 2. bsk., Asa Yay., Bursa 1999, ss. 241-243

²⁶ James K. Feibleman, "On The Topics and Definitions of The Categories", *The Philosophical Quarterly*, Vol. 4, NO. 14, January 1954, s. 45-48

²⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 28

²⁸ İhsan Turgut, *Felsefenin Temel Sorunları*, s. 203

tenkide de uğramıştır. Bu kavramları belirleme şerefine Aristo'dan başkasına ait olduğunu söyleyenler de vardır. Kısaca söylemek gerekirse *Kategoriler* kitabı *Organon*'un en çok tartışılan kitabı olmuştur. Stoalılar, Plotin ve daha pek çok felsefecinin kategorilerle ilgili görüşleri vardır. İskenderiye okulu mensuplarından bazıları da kategorilerin ilk olarak Aristo'ya değil, Fisagorculara ait olduğunu iddia etmişlerdir.²⁹

Platon, Aristo, Kant, Hegel gibi pek çok sistem filozoflarının felsefelerinde kategorilerin çok önemli bir yeri vardır. Her biri birbirini etkileseler de nitelikçe ve sayıca çok farklı kategori anlayışları geliştirmişlerdir. Bu da onların gerçeklik, mantık ve bilgi anlayışlarından kaynaklanmaktadır.

Kategorilerin mantığın mı yoksa başka disiplinlerin mi konusu olduğu felsefe tarihinde ta başından itibaren tartışılan konu olduğu gibi bu gün de bu tartışmalar devam etmektedir.

b) Kategorilerin Kaynağı Sorunu

Kategoriler, varlığa mı ait, zihne mi ait sorusunu ilk kategori teorisyeni Aristo, her ikisine aittir, şeklinde cevaplandırır. Ancak kategorilerin zihne ve varlığa ait olduklarını söylemekle kalmamalı bunların birbirine nasıl uyduklarının da açıklanması gerekir.

Aristo'ya göre on kategori vardır: cevher, nicelik, nitelik, görelilik, zaman, yer, durum, sahip olma, etki, edilgi. Aristo bu kategorilere bağıntısız deyimler, adını verir. Onlar, kendi kendilerine bir şeyi ne tasdik, ne de inkar ederler. Bu tasdik ve inkar ancak bu deyimler (terimler) arasındaki bağlantı ile olur. Bu nedenle onlarda doğruluk ve yanlışlık sözkonusu olmaz.³⁰

Biz varlığı, bu on kategorinin dışında düşünemeyiz. Bir başka ifadeyle zihnimiz, varlık hakkında bu on kategoriden geçerek varlığı kavrayabilir; ancak onlarla sınırlandırılmış olarak varlık hakkında konuşabiliriz. Hal böyle olunca, kategorilerle ilgili üç boyut karşımıza çıkmaktadır: varlık boyutu, dil boyutu, mantık boyutu. Kategoriler bu şekilde varlığa ait olarak, onu belirlerler; zihne ait olarak, onu düzenlerler; dilde ise varlık hakkında söylemenin sınırlarını oluştururlar.

Kategoriler varlıkla ilgili oldukları zaman metafiziğin, zihin tarafından kavranmış fikirler olarak ele alındıkları zaman psikolojinin, kapsamlarına giren terimleri içermeleri bakımından da dilbilimin konusu olurlar.³¹ Höfding gibi bazı felsefecilere göre ise, kategoriler teorisi, psikoloji ile bilgi teorisi arasında bulunmaktadır.³²

²⁹ M. Tahir Yaren, İbn Sina Mantığına Giriş, İlahiyat yay., Ankara 2003, s. 19-20

³⁰ Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, s. 6

³¹ Yaren, A.g.e., s. 21

³² Öner, Klasik Mantık, s. 29

Kategorilerin mantığın mı yoksa, metafizik, epistemoloji, psikoloji ve ontoloji gibi disiplinlerin içine mi girdiği tartışmalıdır. Nitekim İslam mantıkçılarından Ali Sedat, kategorilerin mantığın değil de metafiziği ilgilendiren bir konu olduğunu söyler. Yine devamlı İslam düşüncesinde mantığa itiraz edenlerin, kategorileri hedef aldıklarını, daha sonraki mantıkçıların kategoriler konusunu mantık kitaplarından çıkardıklarını belirtir.³³

Mesela, Hamilton ve Zeller, kategoriler kitabının metafizik problemler üzerine kurulduğunu bu yüzden de Organon'dan ayrılması gerektiğini düşünmektedirler. Kategoriler kitabının mantıktan çok metafiziği ilgilendirdiğini İbn Sina, Hamilton ve Zeller'den çok önce söylemiştir.³⁴

İbn Sina şunları söyler: mantığın baş tarafına ele alınmak üzere haklarında bir kitap yazılan üst cinsler ile ilgili terimler de tamamıyla mantığa ait şeyler değildirler. Beş tûmelin incelenmesinden sonra ne on kategoriye ne de onları gösteren terimleri düşünmeden doğrudan doğruya ismin ve fiilin çeşitli bölümleriyle, önermenin, kıyasın ve tanımın incelenmesine geçilebilir. Kategorileri mantık bahisleri dışına çıkarmanın mantığa hiçbir zararı olmaz.³⁵ Bununla birlikte yine de İbn Sina kategorilerin varlık felsefesini ilgilendirdiği kadar mantığa da ait olacağını düşünmektedir. İbn Sina'nın itiraz ettiği de kategorilerden bahsederken varlık felsefesi yapmaktır. İbn Sina en-Necat adlı kitabında kategorileri tanım teorisi ile birlikte ele almıştır ki, böyle yapılabileceğini Şifa'da da söylemiştir. İşarat'ta ise kategorilere yer vermemiştir. Onun bu tutumu İslam dünyasındaki mantık çalışmaları üzerinde etkili olmuş, bunun sonucu olarak mantık kitaplarının tamamına yakınında kategoriler bahsi yer almamıştır. ³⁶ Bununla birlikte Gazali Miyaru'l-İlm adlı kitabında kategorilere yer ayırmış, İbn Rüşd de kategorileri Organon'un diğer bahislerinden ayırmama yolunu benimsemiştir.³⁷

Kategoriler varlığın en genel niteliklerini oluştururken, zihnimizin de bu niteliklere denk düşen a priori formları, kalıpları olurlar; dilde ise onları en genel yüklemeler olarak ifade ederiz.

Kategoriler, varolana uygun belirlenimleri ve mümkün belirlenim şemalarını gösteren ve ifade eden kalıplar sayılmıştır. Buna göre kategoriler, bir özdeş varoluşun yalnızca çeşitli görünümelerini verirler. Başka bir deyişle kategoriler, bir özdeş varoluşun verili halde kavranmasını sağlarlar.³⁸ Bu görüş Aristo'nun cevherci görüşünü yansıtmaktadır. Çünkü ona göre varolanlar tek tek fertlerdir, bir başka ifadeyle tikellerdir. Cevher mevcut olmayı ifade eder ve bütün yüklemeleri taşır; onların dayanak noktasıdır. Bu varlık bir ve kendi kendisinin özdeşidir.

³³ Emiroğlu, A.g.e., s. 84, 77 nolu dip not

³⁴ Yaren, A.g.e., s. 21

³⁵ Yaren, A.g.e., s. 21

³⁶ Yaren, A.g.e., s. 23

³⁷ Yaren, A.g.e., s. 23

³⁸ Diemer, "Ontoloji", s. 122-123

Sözcük anlamı ile kategoriler, olabilecek yüklemeler yani bir konuya isnat edilen sıfat yahut o konuya yüklem biçiminde söylenebilecek şey demektir. Bu bakımdan kategoriler, isimlendirilmesi mümkün olan çeşitli varlıklar hakkında özsel olarak tasdik edilebilecek olan en genel yüklemeler listesi demek olup, onlar bu varlıkların esasta ne çeşit bir varlık olduğunu ifade ederler. Buna göre nesnelere esasen sonsuz sayıda özellikleri vardır. Sonsuz sayıdaki bu bilgileri yine de bir takım grup ve sınıflar altında toplamak mümkündür. İşte bunlar, on kategori veya on yüksek cins altında bir araya getirilebilir.³⁹

Buna göre kategoriler varlığın en genel cinsleridir. Bu kategoriler hem varlık hem de düşünme formlarıyla ilgilidir. Bunlar bir birine irca edilemezler.⁴⁰ Kategorilerin en genel kavramlar olması, onların mantığın bir konusu olmasını gerektirirken, varlığın en genel nitelikleri, cinsleri olması da onların mantık dışında görülmesi düşüncesini de doğurmuştur.

Kategori ve kavram terimlerinin birbirine göre durumlarını açıklamak gerekir. Daha doğrusu kategori ile kavram arasını ayırmak gerekir. Evet kategoriler en genel kavramlardır, ancak kategoriler aynı zamanda kavramların sınırlarını da belirlerler.

Kavramlar ancak kategoriler sınıfı kadar çeşitli olabilirler. Bir bakıma kategoriler kavramları düşünmemizi sağlarlar. Kategori olmadan varlıkları kavramlaştıramayız. Kategoriler bu anlamda kavram dünyamızın çerçevesini oluşturur. Klasik mantıkta geçerli olan kategorilerin sayısının, sınırlı olduğu görüşüdür. Kavramlar ise her bir kategorinin içinde sayısız olabilir. Hangi kavramı kurarsak kuralım on kategorinin dışında bir grup oluşturamaz. Bu anlamda her bir kavram, cevherliğe, niteliğe, niceliğe v.b. gibi diğer kategoriler sınıfına girer. Kategorilerin en genel kavram olması, onların diğer tek tek bütün kavramların üstünde bir sınıf, grup oluşturmasındandır. Mesela, insan, ağaç, taş gibi kavramlar cevher kategorisine girer. Beyazlık, siyahlık, büyüklük, kısalık, sıcaklık, soğukluk gibi kavramlar nitelik kategorisine girer. Görüldüğü gibi her bir kavram muhakkak on kategoriden biri olmaksızın düşünülemez. Beyazlık, siyahlık, sıcaklık ve soğukluk gibi bütün kavramların ortak noktası nitelik kategorisi içinde olmalarıdır. Zihnimde veya varlıkta nitelik kategorisi olmazsa, nitelik bildiren kavramlar da düşünülemez. Diğer kategoriler de böyledir.

Ancak bunun tersi görüşler de yok değildir. Bazı kavramların on kategoriden hiçbirine girmediğini, diğer bazılarının da birden fazla kategori altında yer alabildiğini düşünenler vardır. Mesela İbn Sina bu kavramlara şu örnekleri vermektedir: sayıların ilkesi konumundaki "birlik", geometrik şekillerin ilkesi olan "nokta", ayrıca "madde", "şekil" ve "hareket" hiçbir kategori içerisine sokulamayan kavramlardır. Ancak yine de İbn Sina bu tür tartışmaların mantıkla ilgili olmadığını da ilave etmektedir.⁴¹

Aslında Aristo'da bazı kavramların kendi kategoriler sisteminde yerinin olmadığı şeklinde düşüncelerin olabileceğinin farkındadır. Ancak bu problemi kendi felsefi anlayışı

³⁹ İbrahim Emiroğlu, *Anahatlarıyla Klasik Mantık*, Asa yay., Bursa 1999, s. 83

⁴⁰ Emiroğlu, A.g.e., s. 84

⁴¹ M. Tahir Yaren, *İbn Sina Mantığına Giriş*, İlahiyat yay., Ankara 2003, s. 24

içerisinde çözmektedir. Mesela birlik kavramı onun felsefesinde bir şeyin birliği olacaktır ve bir cins olarak görelidir. Şekil bir şeyin şeklidir, göreliler arasına katılabilir. Aristo'ya göre bütün geometrik kavramlar deney ve tecrübeden gelmektedir. Hatta, onun için matematik bir doğa bilimidir, ve dış dünyadan soyutlamalarla kurulmuştur.

Aristo'ya ait şu ifadeler, bazı kavramların nasıl kategoriler içinde yer alabileceğini bize göstermektedir: "Gerçekte hususi nevilere hiçbir görelilik terimleri olmadığı halde, pratik olarak bütün bu türlü hallerde cinsler, görelilik terimlerdir. Böylece "bilim" cins olarak, kendi özü içinde, başka bir şeye göre olan şeydir. Çünkü bir şeyin bilimi vardır, denilir."⁴² O halde bilim kavramını da görelilik kategorisinin içine sokabiliriz.

Kategorilerin en genel kavramlar olarak varlığa tatbik edilebilmesi, daha doğrusu gerçeklikte karşılığının bulunması onların nesnel olduklarını gösterir. Ancak kategorilerin nesnel değil de öznel olduğu görüşü de vardır. Bu görüşe göre kategorilerin zihnimizin dışında varlıkla bir ilgisi yoktur. Biz bu tartışmaya önce Platon'dan başlamak istiyoruz.

Daha önce de geçtiği gibi Aristo, kategoriler teorisini Platon'un idealer kuramına karşı öne sürmüştür. Kategoriler anlayışına göre varolan özellikle zaman ve mekan içinde varolmuş olan nesnelere. Platon'un kuramında ise idealer bir başka ifadeyle ideal nesnelere zaman ve mekan üstü nesnelere ve bizde doğuştan vardır.⁴³

Platon da aslında kategoriler diyebileceğimiz tümellerin (evrenseller) nesnel olduklarını ileri sürer. Ancak bu nesnellik, Aristo'nun nesnellikinden farklıdır. Şöyle ki, Aristo gibi pek çok filozof kategorilerin mutlak, değişmez bir şeyleri karşıladıklarına inanmıştır. Kalıcı ve değişmez kategorilerle değişen deneysel gerçeklik arasındaki çelişki sorunu ortaya çıkınca, bu çelişki iki biçimde çözülmek istenmiştir: ya deneysel gerçeklik, Elealılar ve bütün Platoncuların yaptıkları gibi tam anlamında görünüşe indirgenmiştir ya da Herakleitos'un ve Hegel'in yaptığı kategorilerin de değişebileceği benimsenmiştir.⁴⁴ Şimdi Platoncu anlamda deneysel gerçeklik, görünüşten ibaret olunca, nesnellik başka bir dünyada aramalıdır. O da zaman ve mekan üstü idealer dünyasıdır.

Akılcılar için hem kavram ve kategoriler hem de aklın ilkeleri doğuştandır. Deneycilere göre ise, tüm bunlar deneyden kazandığımız şeylerdir. Descartes, Spinoza ve Leibniz için akıl doğuştan bazı bilgi ve kavramlarla dolu olarak gelirken, Locke ve Hume için akıl doğuştan hiçbir bilgiyi getirmez.⁴⁵

⁴² Aristoteles, *Organon I Kategoriyalar*, s. 44

⁴³ İhsan Turgut, *Felsefenin Temel Sorunları*, s. 203

⁴⁴ Goldmann, s. 76

⁴⁵ Çüçen, A.g.e., s. 243

Bunların tersine Aristocu kategori anlayışı ise bir objektivist anlayıştır. Oysa Yeniçeğin subjektivist felsefesinde ve subjektivist ontolojisinde haklı olarak kategorilerin yalnızca subjektivist ifade formları oldukları, onların gerçekliği suje açısından ifade edebilecekleri düşüncesi hakimdir.⁴⁶

b) Kategorilerin Sayıları ve Birbiriyle İlişkileri

En geniş anlamı ile alınırsa kategorilerin sayısı sınırsızdır. Fakat felsefede daima belli sayıda kategoriden bahsedilir.⁴⁷

Aristo'nun kategoriler anlayışı kabul gördüğü kadar tenkide de uğramıştır. Bu kavramları belirleme şerefine Aristodan başkasına ait olduğunu söyleyenler de vardır. Kategorilerin sayılarının artırılması teklif edilmiş bazen de fazla bulunmuşlardır. Kısaca söylemek gerekirse Kategoriler kitabı Organon'un en çok tartışılan kitabı olmuştur. Stoalılar, Aristo'nun on kategorisini dörde indirmişlerdir: cevher, nitelik oluş tarzı ve münasebet. Aristo'nun kategoriler sınıflamasını Plotin'de kabul etmemekte ve kendisi hem hissedilebilir dünyayı hem de idrak edilebilir dünyayı içine alabilecek yeni bir sınıflama yapma teşebbüsünde bulunmaktadır. İskenderiye okulu mensuplarından bazıları da kategorilerin Aristo'nun değil, Fisagorculara ait olduğunu iddia etmişlerdir.⁴⁸

Yeniçağ Batı felsefesinde kategorilerin yeniden tenkit konusu yapıldığını görmekteyiz. Bacon, Aristo'nun kategorilerle bir dünya kurmak istediğini söylemektedir. Port-Royal mantıkçıları, herkesin kendi felsefe yapma tarzına göre kategorileri sıralayabileceğini, bu nedenle Aristo'nun kategorilerini esas almak gerekmediğini ileri sürer. Port-Royal mantıkçılarının kartezyen anlayışla yaptıkları bir sınıflama da vardır. Bu sınıflama, 1) Düşünen zihin, 2) Madde, 3) Maddenin her bölümünün büyüklüğü veya küçüklüğü, 4) Maddenin bölümlerinin birbirine karşı durumu, 5) Şekil, 6) Hareket, 7) Sükun veya en az hareket olmak üzere yedi kategoriden meydana gelmektedir.⁴⁹

Kategorilerin sayısı oldukça tartışmalı bir konudur. Burada tek bir kategoriden sınırsız sayıda kategorilere kadar gidilebilmektedir. Bazıları töz (substanz) kategorisini, bazıları ise bağıntı (relation) yı temel kategori sayar. Bazıları ise buna da karşı çıkar ve anlamlı bir kategoriler levhası yapmanın, birlikli bir kategoriler dedüksiyonuna ulaşmanın mümkün olmadığını söylerler. Başka bazıları da kategorilerin ancak fenomenleri bilmede başvuru kuruluşlar (konstruktion) olabileceğini söyler.⁵⁰

⁴⁶ Diemer, "Ontoloji", s. 110

⁴⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 28

⁴⁸ M. Tahir Yaren, *İbn Sina Mantığına Giriş*, İlahiyat yay., Ankara 2003, s. 19-20

⁴⁹ Yaren, A.g.e., s. 20

⁵⁰ Diemer, "Ontoloji", s. 111

Kategorilerin sayısı ile ilgili tartışmalara çeşitli açılardan çözüm bulma girişimleri hep olagelmıştır. Mesela bu konu üzerinde duran filozoflardan biri de İbn Sina'dır. Ona göre on kategorinin her şeyi içine almaması bir eksiklik değildir. Kategoriler teorisini değerden düşürecek tek bir şey vardır; o da bu kategoriler dışında cinsler oluşturan şeylerin bulunmasıdır. Teorik olarak her şeyin, kendisiyle beraber bir tür oluşturan benzer şeylere sahip olması gerekmediğinden hiçbir türe ve tabiatıyla hiçbir cinsle ait olmayan, hiçbir kategorinin altında yer alması gerekmeyen izole fertlerin bulunması mümkündür. Kategorilerin dışında kalan şey, kendi başına bir kategori oluşturmadıkça veya yeni bir kategori içinde yer almadıkça kategorilerin sayısını onla sınırlamamızda bir sakınca yoktur.⁵¹

Aristo kategorileri incelerken ilk dördü üzerinde uzun uzadıya durduğu halde diğer altısı hakkında pek fazla bir şey söylememiştir. Bunun sebebi Aristo'ya göre onların hiçbir açıklamaya ihtiyaç göstermeyecek kadar açık olmasıdır. En çok üzerinde durulan kategori cevher kategorisidir. Bu cevher, Aristo'nun kategorilerle ilgili çalışmasının olduğu kadar bütün sisteminin de en önemli unsurudur.⁵²

Aristo'nun kategori sisteminde cevher varolmayı ifade eder. O da gerçekliğin temel elemanıdır. Duyulara ait niteliklerden ayrı bir şey olarak onları taşıyan bir dayanak (substance) tır. İşte evreni de bu tek tek cevherler doldurur. On kategoriden ilki cevher*, diğer dokuz kategori de onun arazlarıdır.

Töz ile ilinek arasında antitez durumu vardır. Töz gözlem niceliklerinin taşıyıcısıdır; ama kendisi bizat gözleme açık değildir. Dilimiz bu modeli kendi özne-yüklem yapısı içinde yansıtır. Ne var ki, konuya tarihsel açıdan bakıldığında, aslında Grekçe'nin özne-yüklem formunun Aristo'nun töz-ilinek modeline öngeldiği görülür. İlinekler o günlerde nitelikler olarak adlandırılıyordu. Gerçekten de ilinekler töze mi aittir; yoksa onlar töze eklenmiş, iliştilmişler midir?⁵³

Aristo gibi Kant'ta mantığı bir kategoriler sistemi ile donatır. Fakat bu kategoriler kısmen Aristo'nun kategorilerine benzese de hiç bir zaman aynı manayı ifade etmezler. Ancak Kant Aristo'nun kategorilerinden yararlanmıştı.

Ancak şu ifadelerle Kant, Aristo'yu açıkça eleştirmektedir: "Bu temel kavramları araştırmak Arsitoteles gibi keskin kavrayışlı bir düşünürün yavaş yavaş bir girişimdir. Ama hiçbir ilkesi olmadığı için, onları yalnızca önüne çıktıkları gibi toplamış ve bunlardan ilkin kategoriler (yüklemler) adını verdiği onları yakalamıştı. Daha sonra bunlara arka yüklem adıyla eklediği beşini daha bulduğuna inanmış olmasına karşın, gene de tablosu eksik kalmıştır."⁵⁴ Kant'ın, Aristo'nun kategorilerinin sayısını on beşe çıkarmasına rağmen yine de eksik bulunduğunu görüyoruz. Üstelik Aristo'nun kategoriler sisteminin ilkedan yoksun olduğunu

⁵¹ Yaren, A.g.e., s. 24

⁵² Yaren, A.g.e., s. 24

* Bundan sonra cevher-araz terimleri yerine töz-ilinek karşılığı kullanılacaktır.

⁵³ Henry Morgenau, s. 274

⁵⁴ Kant, Arı Usun Eleştirisi, ss. 77-78

söylemesi de dikkat çekicidir. Fakat Aristo'nun kavramlarla varlığın zihinsel şemasını çıkarmaya çalıştığını düşünürsek, o kendi varlık anlayışını kuşatan genişlikte bir kategoriler dizisi oluşturmuştur. Ona göre evren tek tek cevherlerle dolu olduğu için, cevheri ve onun niteliklerini bütünüyle ortaya koyan on kategorisi, hem kuşatıcı hem de kendi içinde bütündür. Bu bütünlüğü sağlayan ilke de varlığın ve zihinin ilke ve kurallarının aynı olması postulasıdır. Kant bu uygunluğu, aynılığı baştan reddettiği için Aristo'nun kategoriler sistemini ilkesiz bulmaktadır. Oysa Aristo, cevher kategorisiyle diğer dokuz kategorisi arasında hem varlıksal hem de mantıksal bir bağ kurmuştur.

Kant'ın Aristo'ya getirdiği eleştiriyi, Hegel'de Kant'a getirmiştir. Hatta Hegel, Kant'ın kategoriler sisteminin ilkedan yoksun olduğunu şu sözleriyle ifade eder: "Kant kategorileri elde etmede pek uğraşmadı; onları sıradan rastlantıyla elde etti."⁵⁵ Aynı türden eleştiriyi Russell da Aristo, Kant ve Hegel için öne sürmektedir.

Russell, der ki, "Gerek Aristo'da olsun gerekse Kant ve Hegel'de, kategori deyimiyle ne kastedildiğini asla anlayamadığımı itiraf etmeliyim. Ben kategori teriminin açık bir fikri gösteren bir şey olarak felsefeye herhangi bir şekilde faydalı olduğuna inanmıyorum...Kategorinin ileri sürülmüş tarifi yalnızca ifadelerdir. Öyle ifadeler ki, hiç bir şekilde müşterek anlamı yoktur. Aristo'nun on kategori tablosunun toplandığı herhangi bir ilke teklifi yoktur. Verilen örnekler bir zihinde mevcut olan bir kaç gramatik bilgilerden bir kaçıdır."⁵⁶

Russell, kategorileri yalnızca dilsel kalıplar olarak görür ve onları dile indirger. Zihinde ve varlıkta aramamalıdır. Onların gerçekliği yoktur. Acaba Aristo bu kategorileri yürürlükte bulunan gramer kurallarından mı çıkarmıştır? Russell'a göre ne zihinde ne de varlıkta kategoriler yoktur. O zaman kategoriler gramatik formları ifade eder.

Afşar Timuçin'e göre, Kant felsefesinde kategori ve kavram terimleri başka başka şeyleri anlatmaz. Kategori demek saf aklın a priori temel kavramları demektir. Kant bu temel kavramları, Aristo'ya duyduğu saygıyla kategoriler diye adlandırır.⁵⁷ Oysa Kant gerçekte kategorileri en genel kavramlar sayarak, diğer kavramları da duyulur nesnelere ait kılarak ayırmaktadır. Kısacası kategorilerin dışındaki kavramlar duyusaldır.

Stace'a göre kategoriler Kant'ta kavramlardan ayrı bir tümeller sınıfı oluşturur. Mesela kırmızı, sandalye, at gibi bütün tümeller (kavramlar) duyusal ve a posteriori olduğu halde, bu kategoriler duyusal olmayan, a priori tümellerdir. Satece daha da ileri giderek, şunları ileri sürer: "kırmızı" kavramı, "kırmızı" algısından daha a priori değildir. İkisinin de Kant'a göre ne evrenselliği ne de zorunluluğu vardır. İkisi de bilginin biçimiyle değil, maddesiyle ilgilidir. Bunun yanında düşüncenin katıksız, duyusal olmayan kavramları vardır. Biz bu kavramları mantığın biçimsel yargılarında görürüz. Çünkü bu kavramlar bizim yargı

⁵⁵ G. W. Hegel, Mantık Bilimi, çev: Aziz Yardımlı, İdea yay., İstanbul 1991, s. 67

⁵⁶ Bertrand Russell, s. 278-279

⁵⁷ Goldmann, Afşar Timuçin'in Önsözü, s. 17. ; krş. Kant, Arı Usun Eleştirisi, s. 77

yetimizi oluştururlar. Mesela “Bazı gelincikler kırmızıdır” önermesi maddi bir yargı bildirir; ve bize “gelincik” ve “kırmızı” gibi duyusal kavramlar verir. Ama “Bazı S P’dir” gibi bir yargı tamamen biçimseldir ve bize duyusal hiçbir şey vermez. Ama bize bir kavram bildirir. Mesela bu önerme tikel bir önerme olduğu için “çoğulluk” bildirir. Bir başka ifadeyle bir kategori bildirir. İkincisi bir şeyin “dir” olduğunu önerir. Bu da gerçeklik kavramıyla ilgilidir. Demek ki bunlar deneyden türemeyen, zihin yapımızın bilgiye katkısı özelliği taşıyan, duyusal olmayan katıksız kavramlardır.⁵⁸

İşte mantıki yargılarımızda bulunan bu katıksız, evrensel ve zorunlu kavramlar bir başka ifadeyle kategoriler oniki tanedir. Kant’a göre genel bir yargının tüm içeriği soyutlandığında ve sadece zihindeki formları düşünüldüğünde, düşüncenin ondaki işlevi dört ana gruba ayrılır. Bunlar da her biri kendi içinde üç kipi kapsar ve böylece aşağıdaki tablo ortaya çıkar.⁵⁹

Nicelik	Nitelik	Görelilik	Kiplik (Modalite)
Evrensel	Olumlu	Kategorik	Problematik
Tikel	Olumsuz	Varsayımsal	Assertorik
Tekil	Sonsuz	Disjonctive	Apodiktik

Kant bu yargı çeşitlerinden herbiri onlara denk gelen şu oniki kategoriye çıkarmıştır.

Nicelik	Nitelik	Görelilik	Kiplik (Modalite)
Tümlük	Gerçeklik	Töz-ilinek	İmkanlılık-İmkansızlık
Çokluk	Olumsuzluk	Neden-etki	Varoluş-varolmayış
Birlik	Sınırlılık	Karşılıklılık	Zorunluluk ve Olumsuzluk

Bu oniki katıksız kavrama Kant kategoriler adını verir. Kategoriler içeriksiz ve maddesiz katıksız biçimlerdir. Bütün deneylerden önce gelir ve dış kaynaktan verilmez; zihin tarafından bilgi edinme işlemine katılırlar. Bu kategoriler ayrıca evrensel ve zorunludur. İlineklere olan bir töz olmalıdır. Tek ya da çok olmalıdır. İçinde beyazlık, ya da ağırlık olmayan

⁵⁸ Stace, Hegel Üzerine, s. 79, 109-110

⁵⁹ Kant, Arı Usun Eleştirisi, s. 73-77

bir evren düşünebiliriz, ama birlik, çokluk, gerçeklik, olumsuzlama, v.b. olmayan bir evren düşünemeyiz. Kategoriler zihnimizin eserleridir. Her şey için geçerlidir. Kategoriler kendinde şeye uygulanamaz; fenomenlere uygulanırlar.⁶⁰

Kant kendi kategoriler sisteminin bütünlüğünü, dayandığı ilkeyi ve kategorilerin belirlenmesinin ilkesini şöyle açıklıyor: "...Yine eklemek gerekir ki, her durumda üçüncü kategori ikincinin kendi sınıfındaki birinci ile birleşmesinden doğmaktadır. Böylece Tümlük (bütünlük), Birlik olarak görülen Çokluktan başka bir şey değildir. Sınırlama, Olumsuzlama ile birleşmiş Olgusalıktan, Ortaklık bir karşılıklı belirlenim içindeki Tözlerin nedenselliğinden, son olarak Zorunluk, Olanığın kendis yoluyla verili Varoluştan başka bir şey değildir."⁶¹

Kant'a göre kategoriler müdrikenin a priori kalıplarıdır. Kant'ın kategoriler anlayışı ile Aristo'nunki çok farklıdır. Aristo'ya göre kategoriler varlığa da ait iken Kant'ta ise yalnızca zihne aittir, bunlar zihinde tecrübeden önce mevcuttur ve bilgi ancak bunlar vasıtasıyla elde edilir. Dışarıdan gelen intibalar, ancak zihnimdeki bu kalıplardan geçtikten sonra bilgi haline gelirler.⁶²

Kategoriler, varlığa ait değil de zihne ait zihnin a priori formları ise onları nasıl düşünüyoruz. Onlar olmadan varlığı düşünemeyiz mi? Kategoriler aklımızda ne şekilde vardılar? Yoksa onlar bir bütün olarak aklımızı mı oluşturuyor?

Sözgelimi herhangi bir gerçek neden ya da etkileri olmaksızın, neden kategorisi kandi başına nasıl varoluyor? Herhangi bir şeyin birliği olmadan birlik nasıl varolur? Bir at, bir adam, bir gezegen ya da bir başka herhangi şey olmaksızın, deneyden önce a priori bir kategorisinin varolduğunu söylemekle ne kastediyoruz? Aslında bir şeyin birliği olmayan birliği, bir başka ifadeyle bir şeyden ayrı olarak varolan biri kavramak imkansızdır.⁶³

Kant'ın bu kategoriler tablosu, kendi içinde tez, antitez ve sentez şeklinde ilerleyerek oluşmuştur. Kant'ın kategoriler anlayışı, hareket noktası bakımından mevcut diğer bir takım kategorilere kaynaklık etmiştir. Kant'tan sonra Hamelin kategoriler tablosunu geliştirdi. Hamelin, kategorilerin bütün serisini, Kant'ın tez, antitez, sentez diye belirttiği üçlü metot aracılığı ile ortaya koymayı denemiştir.

Hegel'de aynı kategorileri ve yöntemini Kant'tan almıştır. Kant kategorilerin sadece insan zihninin öznel kavramları olduğunu söylüyordu ve bütün insanlar arasında ortaktı. Kategoriler hiçbir şekilde nesnel gerçek varlıklar değillerdir. Bunlar varlığın ontolojik ilkeleri değillerdir; bilmenin epistemolojik ilkeleriydi. Bu nedenle Kant kategorileri, dünyayı açıklayacak bir ilke olarak kullanmaya çalışmadı.⁶⁴ Hegel ise tam tersine kategorileri, evrenin, dünyanın varlığının sebebi olarak, mantıki koşulu olarak görmüştü. Kategoriler mantıksal

⁶⁰ Stace, Hegel Üzerine, s. 79-81, 111-112; Öner, Klasik Mantık, s. 32-33

⁶¹ Kant, Arı Usun Eleştirisi, s. 79

⁶² Öner, Klasik Mantık, s. 32-33

⁶³ Stace, Hegel Üzerine, s. 116-117

⁶⁴ Stace, Hegel Üzerine, s. 109

sebeup, evren ise sonuçtur. Bir sonuç, öncüllerinden nasıl çıkıyor ise dünya da aynı Şekilde mantıken kategorilerden ıkarınsanmalıdır.⁶⁵ Dünyanın kategorilerden nasıl çıktığı konusu ise Őimdilik üzerinde durmayacağımız bir konudur. Ancak Hegel’de kategorilere bakıŐ Kant’tan çok farklılaŐmıŐtır. Burada üzerinde duracağımız problem kategorilerin, dünyadan önce nerede oldukları, nasıl oldukları ve ne halde bulduklarıdır.

Kategorilerin, dünyadan önce, ve ötede olduklarını söylemek ya da varlıkta bulduklarını veya zihnimizde bulduklarını söylemek mümkündür. Ancak nasıl buldukları çözümsüzdür. Bu konu bir nkabl iŐidir. Eflatun, Aristo, Kant ve Hegel gibi filozoflar bu konuyu aılayamamıŐtır. Öyle kabul etmişlerdir. Bu bir temellendirme sorunudur.

Stace’a göre kategorilerin nerede olduğunu kimse söyleyemez. Çünkü bunlar hiçbir yerde değildir. Dünya baŐlamadan önce varolan Şeyler değildirler. Maddi ya da psiŐik Şeyler de değildir. Varolmazlar, hiçbir zaman da varolmamıŐlardır. Saf soyutlamalardır. Ama yine de gerektirler. Kategorilerin varlıkları bağımsızdır ve Şeyler onlara bağımlıdır. Kant’ın gösterdiği gibi dünyanın zorunlu koŐuludurlar. Ama kategorilerin varlığı yalnız kendilerine bağımlıdır.⁶⁶

Stace’in önerdiği zm kategorilerin ne nesnel olarak dış dünyada buldukları, ne de zihinde bulduklarıdır. Onlar ancak duysal içeriklerden mantıken ayrılabilir.⁶⁷ Bu da demektir ki, kategoriler mantıksal varlıklardır. Daha nce Russell’in da kategorileri dilsel durumlar olarak gördüğünü belirtmiŐtik.

Hegel’in kategorilerin nesnel olduğunu ileri sürmesi, Platon’un genel olarak evrensellerin nesnelliğini ileri sürmesiyle aynı gerekçelere dayanır. Evrensellerin nesnelliğini yoksamak, fertlerin nesnelliğini yoksamak olur. Çünkü varolan herhangi birŐey, mesela bir taş incelendiğinde, bir evrenseller toplamından başka bir Şey olmadığı görülür. Beyazlık, yuvarlaklık, sertlik, v.b. dışında bir Şeyi yoktur. Taşın bütün öğeleri evrenseldir. Dolayısıyla evrensellerin nesnelliğini yoksamak taşın nesnelliğini yoksamak olur. Evrensellerin nesnel olduğu inancının nihai temeli aslında bilme ve varlığın özdeşliği denen Őeyde yatar.⁶⁸

Nesne, düşüncenin onu kavradığından farklıysa, o zaman özne ve nesne, bilme ve varlık iki baėdaŐmaz gerçektir. O zaman nesne bilinemez, bilgi mümkün olmaz. Dolayısıyla biz nesnenin aynen düşüncenin onu kavradığı gibi olduğunu kabul ediyoruz. Bilme ve varlığın özdeşliği budur. Bunları kabul etmek de, kavramların ya da evrensellerin nesnelliğini kabul etmek demektir. Bilme ile varlığın özdeşliği aslında bütün idealizmin temel ilkesidir. Platon ve Aristo’nun felsefesi tamamen ona dayanır. Ama Yunanlılar bunu doğal bir Şey sayarken, Hegel, felsefesinin bilinçli olarak formüllendirilmiŐ bir parçası yapmaktadır.⁶⁹

⁶⁵ Stace, Hegel zerine, s. 113-114

⁶⁶ Stace, Hegel zerine, s. 116

⁶⁷ Stace, Hegel zerine, s. 120

⁶⁸ Sarece, Hegel zerine, s. 122

⁶⁹ Stace, Hegel zerine, s. 126

Hegel kendinden önceki filozofların en önemli kavramlarının adlarını kendi kategoriler listesine koyarak daha önceki bütün felsefeleri kendi sisteminde özümlediğini iddia etmektedir. Varlık ve töz Hegel'in kategorileri arasına böyle girer. Varlık, Parmenides'in felsefesinin en önemli kavramıydı. Varlık kategorisini Mantık'a sokmakla Hegel Eleacılık felsefesini sistemine aldığı iddia eder. Tözü kategoriler arasına sokarak Spinoza'nın temel doğrusuna sahip çıkar.⁷⁰

Hegel'e göre varlık kendisi ve özel alt kategorileri, genel olarak mantığın olduğu gibi "Mutlak"ın tanımlamaları olarak ele alınabilir. Şu halde kategoriler "Mutlak"ın tanımlamalarıdır. Kategoriler, "Mutlak"ın tanımlamaları, kavramları ya da düşünceleridir. Ama tanımlama ve tanımladığı şey, kategori ve Mutlak kendisi bir ve aynı şeydir. Kategoriler bir yandan bizim zihni biçimlerimiz, öbür yandan nesnel varlıklardır ve bu biçimleriyle Mutlak'tırlar.⁷¹

Şimdi bu kategorilerin birbiriyle ilişkilerini ele almalıyız. Kategoriler bağımsızdır; ancak bir birlerine karşı ne durumdadırlar. Onlar kendi aralarında nasıl bir bütün, toplam bir şey oluştururlar? Bu sorunu Platon idealar teorisiyle çözmektedir.

Mutlak'ın bir içinde çokluk olması gerektiğini Platon görmüştü. O bir kavramı ile çok kavramının birbirlerini içerdiklerini ve biri olmadan diğerinin düşünülemediğini gösterdi. Kendi Mutlak'ı, idealar dünyası da bir içinde çokluktur. Çoktur çünkü bir çok ideayı içerir. Birdir, çünkü bu idealar, iyilik ideasının nihai birliği altında örgütlü ve tek bir idealar sistemi meydana getirirler. Nasıl bütün beyaz şeyler beyazlık ideası altında toplanıyorsa, beyazlık, kırmızılık, mavilik gibi bir çok idealar da daha yüksek bir ideanın ren ideasının altında toplanırlar. Renk, tat ve benzerleri de nitelik ideası altında toplanmaktadır. Bu şekilde son olarak, bütün öteki ideaların, altında toplandığı tek yüce ideaya kadar varırız. Platon'a göre bu yüce idea iyilik ideasıdır.⁷²

Duyusal evrenselleri bile içine alan Platon'un ideaları yerine, şimdi elimizde kategoriler var. Ama Hegelci kategoriler Platon'un idealar dünyası gibi gelişigüzel bir evrenseller yığını değildir. Çünkü Platon'un idealar teorisinde iyi ideasından, nitelik ideasının; nitelik ideasından renk ideasının; renk ideasından tek tek renklerin nasıl çıktığı, aralarında mantıksal bir ilişki olmadığı için açıklanamamaktadır. Oysa Hegel'in kategorileri aralarında bu mantıksal ilişkiyi vermektedir. Bu nedenle her tek kategori, zorunlu ve mantıki olarak bütün öbür tek kategorileri içermektedir.⁷³ Platon aşağı ideaları iyilik ideasından çıkarsamayı hiç düşünmemişti. Platon'un yüksek ideaları ötekileri içermiyordu. Onun için aşağı idealar mantık yoluyla olsun, başka yoldan olsun, onlardan çıkarsanamazdı. Tam tersine yüksek idealar aşağı ideaları dışta bırakıyordu. Yalnızca aşağı idealar ortak olanı içeriyordu. Örneğin renk ideası beyaz, mavi, yeşil v. b. idealarda ortak olandır. Platon'un ideaları aslında, soyut

⁷⁰ Stace, Hegel Üzerine, s. 128

⁷¹ Stace, Hegel Üzerine, s. 130-131

⁷² Stace, Hegel Üzerine, s. 134-135

⁷³ Stace, Hegel Üzerine, s. 137-138

evrensellerdir. Bu nedenle onlardan herhangi bir çıkarsama yapmak mümkün değildir. Soyut bir evrensel türünü kendi içinde barındırmayan bir cinstir.⁷⁴

Çıkarsamanın mümkün olması için, bambaşka bir evrensel kavramı gereklidir; bu kavrama göre de evrensel, cins, kendi ayrımını ve türünü kendi içinde barındırmalı, böylece tür mantıki bir çıkarsama ile ondan çıkarılabilmelidir. Hegel böyle evrensellere somut evrenseller der ve kendisinden önceki filozofların hepsini bu buluşuyla geride bıraktığına inanır.⁷⁵

Kant oniki kategori saymıştı, ancak bunları birbirlerinden çıkarsamak yolunda herhangi bir etkili çaba harcamamıştı. Çünkü kategoriler Kant'a göre evrenin açıklamasında ontolojik ilkeler değil, zihinlerimizin öznel epistemolojik biçimleriydi ve böyle yapması gerekmiyordu. Böylece onları çıkarsamadan bırakmış oldu. On iki kategoriyi, on iki açıklanmamış olgu olarak koydu. Bir insanın ayağında nasıl on parmağı varsa, zihninde de öylece on iki kategori vardır. Bu bir olgudur, başka da söylenecek bir şey yoktur, Kant'a göre.⁷⁶ Oysa kategorileri, öznel kavramlar olmaktan nesnel gerçeklik haline dönüştürdüğümüzde, yalnızca on iki kategoriyi saymak ve bunların dünyanın ilk ilkesini meydana getirdiğini söylemek yetmez. Çünkü bu durumda tek bir ilk elde etmiyoruz.; on iki ilk ilkemiz oluyor. Monizm ise bunu yasaklıyor. İlk ilkemiz bir içinde "çok" olmalıdır. "Çok" olmalıdır, çünkü bir çok kategoriyi içerir. Aynı zamanda bir olduğunu da gösterebilmek için bu birçok kategorinin tek bir mantıki organik bütün olduğunu ve her bir parçasının süreklilik olarak, yani mantıken, öteki bütün parçalarına döndüğünü göstermek gerekir. Kant'ta olduğu gibi birbirinden yalıtılmış birimler olursa, o zaman sadece birliği olmayan bir çokluk olurlar. Ama her kategori ötekini mantıken içerirse birbirinden ayrı birimler sayılmazlar; tersine birbirlerine perçinlenirler ve tek bir bölünmez organik kategoriler sistemi, sahici bir birlik meydana getirirler.⁷⁷

Hegel'in Mantık'da giriştiği iş dünyanın ilk sebebinin açıklamasını yapmak; hangi kategorilerin bileşimi olduğunu göstermek, bu kategorilerin listesini tamamlamaktır. Hegel, Kant'ın on iki birimi dışında daha birçokları olduğuna inanıyordu.⁷⁸

İlk kategori, Hegel'e göre zorunlulukla ilk olandır. Bu zorunluluk sadece ilk kategori için değil son kategori için de geçerlidir. Çünkü kategorilerin birbirinden çıkarsama sırası bütünüyle zorunludur. Aslında kategorileri çıkarsayan biz değiliz. Onlar kendi kendilerini çıkarsarlar. Biz bu kategoriler bağlantısını buluruz, daha doğrusu bulmakla yükümlüyük. Biçimsel mantıkta bile Sokrates bir insan ve bütün insanlar ölümlü olduğu için, Sokrates'in de ölümlü olduğu olgusu bizim zihnimizin ürünü değil, onu ne yaratabilir ne de değiştirebiliriz.

⁷⁴ Stace, Hegel Üzerine, s. 141

⁷⁵ Stace, Hegel Üzerine, s. 141

⁷⁶ Stace, Hegel Üzerine, s. 138

⁷⁷ Stace, Hegel Üzerine, s. 138-139

⁷⁸ Stace, Hegel Üzerine, s. 139

Sadece keşfedebiliriz. Mantık'ın açıkladığı kategoriler zinciri de bizlerin ya da Hegel'in eseri değildir.⁷⁹

Bir kategori ne kadar soyut ve genel ise Mantık'ta yeri o kadar önde olur. Ne kadar özelleşmişse yeri o kadar sonra gelir. Dolayısıyla ilk kategori en genel olan olacaktır. Evrende akla gelir her nesnede ortak olan, yapılabilecek en yüksek soyutlama varlıktır. Dolayısıyla ilk kategori varlık olmalıdır. Böylece varlığın bütün öteki kategorilerin önkoşulu ve onlara öncel olduğunu görüyoruz. Örneğin, nicelik, nitelik, neden, töz hepsinin önkoşulu varlıktır.⁸⁰

Mantık "summum genus"dan yani varlıktan başlayarak, ard arda özgülleşmelerden geçerek, en az soyut kavrama kadar gelecektir. Yöntemimiz cinsten türe geçmek, türü yeni bir cins olarak ele aldıktan sonra buradan yeni ve daha aşağı bir türe geçerek devam etmektir. Ama, cinsten türe geçebilmemiz için cinsin bir ayrım katmamız gerekir. Dolayısıyla ilerleme sıramız cins, ayrım, tür şeklinde olacaktır. Sonra türü yeni bir cins olarak ele alırken yeni bir türe çevirmek için yeni bir ayrım bulmalıyız. Yöntemimiz baştan sona kadar bu cins, ayrım ve tür üçlüsünün ritmi* içinde ilerleyecektir.⁸¹ Şimdi bu ilerlemenin nasıl gerçekleştiği kategorilerin belirlenmesi açısından çok önemlidir. Bu ayrıca Hegel felsefesinin temel yöntemini de ortaya koymaktadır.

Hegel'e göre bütün mantıki çıkarımlarda, amacın sebepte ya da öncelde içerilmiş olması zorunludur. Biçimsel mantıkta bunun karşılığı öncülde olmayan bir şey sonuçta da olamaz. Bu aslında eski "ex nihilo nihil fit" ilkesidir. Hiçten bir şey çıkmaz ve bir şeyden, içinde olmayanı çıkaramazsınız. Bu Hegelci mantık için de böyledir. Şimdi tür cinsten nasıl çıkarılabilir? Cinsin türü içerdiği nasıl gösterilebilir? Bu soruların çözümü hegelci felsefenin temel ilkesini, ünlü diyalektik yöntemi meydana getirir. Hegel bir kavramın kendi karşıtını gizli şekilde kendi içinde bulundurabileceğini, bu karşıtın oradan çıkarılarak ya da çıkarsanarak ayrım görevini yapacağını yani cinsi türe dönüştüreceğini buldu. Örnek olarak Hegelci mantığın ilk kategoriler üçlüsü varlık, yokluk ve oluşur.⁸² Bu kategorilerin bir birlerini nasıl içerdiği ise konumuzu aşan bir problemdir. Şu kadarını söylemeliyiz ki, tez, antitez ve sentez formülü tatbik edilerek varlık, yokluk ve oluş birbirini içerir, bir birine dönüşür.

Varlık cinstir; oluş, varlığın özel bir çeşidi ve dolayısıyla onun bir türüdür. Bu özel çeşitten varlık içinde, olumsuzunu barındıran bir varlıktır; yok-varlık bulaşmış bir varlıktır. Yok-varlıkla varlık fikirlerini birleştirdiğimizde oluş fikrine geliriz. Yok-varlık ya da yokluk, yani ikinci kategori, dolayısıyla ayrımdır.⁸³ Bütün sistem boyunca bu üçlü ritim görülür. Her üçlünün birinci kategorisi olumlayıcı bir kategoridir. İkinci kategori ise her zaman birincinin olumsuzu, ya da karşıtıdır. İkinci kategori birinciden çıkarsanır. Demek ki, birinci ikinciyi içerir,

⁷⁹ Stace, Hegel Üzerine, s. 142-143

⁸⁰ Stace, Hegel Üzerine, s. 145

* Bu cins, ayrım, tür üçlüsü Hegel diyalektiğinin ünlü tez, antitez, sentez üçlüsüyle özdeşdir. Stace, Hegel Üzerine, s. 147, çevirenin notu

⁸¹ Stace, Hegel Üzerine, s. 147

⁸² Stace Hegel Üzerine, s. 148-149

⁸³ Stace, Hegel Üzerine, s. 151

ve özdeşirler. Bu noktada iki kategori karşı karşıya bir biriyle çelişerek dururlar. Ancak bu çelişki içinde durmak imkansızdır. Birinci ve ikinci kategoriler arasındaki çelişki her zaman, önceki iki kategorinin birliği olan üçüncü kategoride uzlaşır. Üçüncü kategori kendi içinde, önceki iki kategorinin karşıtlığını içerir, ama aynı zamanda temelde yatan uyumlarını ve birliklerini de içerir. Dolayısıyla oluş, yok-varlık olan bir varlık ya da varlık olan bir yok-varlıktır. Bir üçlünün üç üyesine sırasıyla tez, antitez ve sentez denir. Varılan sentez şimdi yeni bir olumlama olarak kendini koyar ve yeni bir üçlünün tezi olan olumlu bir kategori olur. Artık çelişki yaratmayan bir kategoriye varıncaya kadar devam edecektir, bu zorunlu süreç. Bu da mantığın nihai kategorisi olacaktır.⁸⁴ Böylece, mantık ilerledikçe kategoriler gitgide somutlaşır ve son kategori hepsinden somut olur.⁸⁵

Mantığın son kategorisi bütün önceki kategorileri kendinde saklar ve muhafaza eder. Hepsi onda özümленir, onun birliği içinde farklılıkları erir; çelişkileri çözülür. Orada hepsi kaynaşır bir olurlar. Ama bu birliğin içinde de, varlığın etkenleri olarak, varoluşlarını muhafaza ederler.⁸⁶ Yukarı kategoriler aşağı kategorileri belirttik biçimde; aşağı kategoriler yukarı kategorileri örtük biçimde içerirler.⁸⁷ Mantıkta bir kaç düzine kategori vardır. Bunların hepsi varlıkta örtük olarak içerilmiştir. Öyle olmasalar, çıkarsanmaları mümkün olmazdı. Varlık, örtük olarak, kendisini izleyen bütün kategorilerdir. Son kategori belirttik ve edimli olarak kendinden önceki bütün kategorilerdir. Küçük mantığın başına Hegel şunu yazmıştır: varlık örtük olarak nosyondur, nosyon, kategorilerin son alanının adıdır.⁸⁸

Hegel'in son kategorisi "Mutlak İdea" dediği kategoridir. Mutlak İdea, mutlak ilktir, varlığın ve başka bütün kategorilerin temeli ve öngereğidir.⁸⁹ Hegel Sisteminin birinci kısmı Mantık, katkısız aklı, kategoriler sistemini ele alır. Kategoriler sistemi, kendinde İdea'dır. İlk bakışta ideanın iki anlamı var gibidir: 1) Bütün kategoriler sistemi için toplu bir addır; mantığın konusunun katıksız İdea, kendinde İdea olduğu söylenmişti. Bu anlamda İdae sadece kategorilerin toplamıdır; 2) Mantığın son kategorisinin ya da hiç değilse son kategoriler küresinin adı olarak kullanılır.⁹⁰

Hegel'in kategoriler sisteminin işleyiş tarzını verdik. Ancak çok girift bir kategoriler tablosu vardır. Biz kısaca ana hatlarıyla bu kategoriler tablosunu vermek istiyoruz:

İdea

--	--

⁸⁴ Stace, Hegel Üzerine, s. 151-153

⁸⁵ Stace, Hegel Üzerine, s. 168

⁸⁶ Stace, Hegel Üzerine, s. 171

⁸⁷ Stace, Hegel Üzerine, s. 172

⁸⁸ Stace, Hegel Üzerine, s. 173

⁸⁹ Stace, Hegel Üzerine, s. 175

⁹⁰ Stace, Hegel Üzerine, s. 183

Mantıki İdea (Kendi içinde idea) Doğa (Kendi dışında idea)

Ruh (Kendinde ve
Kendi için idea)

Mantıki İdea, varlık, öz ve nosyon olarak belirlenir; Doğa, mekanik, fizik ve organik olarak belirlenir; Ruh, öznel ruh, nesnel ruh ve mutlak ruh olarak belirlenir. Herbiri de kendi içinde daha alt kategorilere bölünür. Mesela varlık kategorisi de nitelik nicelik ve ölçü diye bölünür. Nitelik kategorisi de varlık, belirlenmiş varlık ve kendi için varlık diye bölünür. Varlık tekrar varlık-yokluk oluş diye bölünür. Diğer kategoriler de kendi içinde daha alt kategorilere bölünerek oluşurlar. Böylece pek çok kategori kendi içinde bütün bir evreni saran çoklukta gerçekleşerek birbirini tamamlar.⁹¹

Aynı düşüncenin Aristo'da olduğunu da biliyoruz. Onda kategori, hem varlığın hem de zihnin en genel formlarıdır. Eflatun ise evrensellerin nesnelliğini kabul eder; ancak varlık sadece bu gerçek nesnelere pay alır, onların gölgeleridir, kopyalarıdır.

Stace'a göre ise kategorilerin varoluşu yoktur; gerçekliği vardır. Aslında taşın varolduğu, evrensellerin ise varolmadığı eleştirisi yapılmaktadır. Bu durumda evrensellerin toplamlarının varoluşu vardır. Çünkü bir araya geldiklerinde evrenseller bireyleri meydana getirir. Ama ayrı ayrı ele alındığında her evrensel sadece bir soyutlamadır; bir birey değildir. Dolayısıyla varolmaz.⁹²

⁹¹ tam bir tablo için blz. Stace, Hegel Üzerine, Kitaba ek olarak sunulan "Hegel'in Diyalektik Sisteminin Tablosu"

⁹² Stace, Hegel Üzerine, s. 122-123

Kant'a göre kategoriler olmadan kavramları düşünemeyiz. Bütün kategoriler iki öbeğe ayrılır. Biri nesnelere tasarımında yalnızca birleşim birliğine ait matematik kategorileri; diğeri de nesnelere varoluşuna ilişkin tasarımdaki birleşim birliğine dayalı devimsel kategorilerdir.⁹³

Kant için kategoriler, yalnızca bir mantıksal imkanı içeren, fenomenlerdeki çokluğu bir bilinç içinde a priori birleştiren düşünce formlarından başka bir şey değildir. Bu halleriyle, deneyimin mantıksal koşulları sayılabilir.⁹⁴ Zihnin kategorileri genel olarak tümüyle a priori olmakla, biyolojik etkenler değil, insani ve ruhsal etkenlerdir. Öğeler kendi varoluşları içinde bile bütünle şartlanmış olmalıdır. Bileşimsel a priori yargılar, kendi ilkeleri içinde topluluğu gerektirir. Kategoriler, şeyleşmişlikleri içinde insan ruhunun, insan topluluğunun kuramsal düşünce düzeyindeki anlatımlarıdır.⁹⁵

Kant'a göre bizde a priori olarak tecrübeden önce kavramlar var. Biz bunları, tecrübenin içine yerleştiririz. Böylece tecrübeden duyularla aldığımız malzemeye düzen, kuramsal bir temel kazandırırız. Bu düzeni sağlayan kavramlara Kant, kategori demektedir. Bunları önce dörde, sonra da her birini üçe ayırmaktadır.⁹⁶

Kant'ın felsefi sisteminde zihnin kategorileri ve ideleri olarak aklın düzenleyici kuralları olarak ele alınmıştır. Kant bu kategorilerin, insanın salt aklının değişmez ve birleştirici etkinliğiyle her şeyi önceden belirlediğine inanıyordu. Bunların bilim tarihinde ve felsefede çok etkin olmalarının nedeni, bilimsel yöntemlerle evrensel açıklamalara imkan sağlamış olmalarıdır. Kuşkusuz kurgular ve genel açıklamalar yapmaya imkan sağlayan bu ilkeler, kesinlikle metafiziksel ilkelerdir. Çünkü onlar, fiziksel deney olarak adlandırılan şeyle doğrudan ilişkili değildir ve fiziksel deneyden çıkmazlar.⁹⁷

Kant'ta kategorilerin bilgi ile irtibatlandırıldığını görüyoruz. Şöyle ki, Kant'ta bilginin temellendirilmesi, bilginin imkanının çözümlenmesi sırasında a priori olarak mevcut koşulları saptamakla olabilir. Ancak bu a priori koşullar, doğuştan ideler veya metafiziksel tasarımlar değil, bilgi objesini mümkün kılan koşullardır. Bilgi Kant tarafından, formel düzeyde zihnin bir eylemi olarak belirlenir ve bilgi bu haliyle hiç kuşkusuz bir birleşimdir. Bu anlamda bilgi, duyuların zihnimizdeki bağlantı kurucu öğeler tarafından işlenmiş halidir. Zihnimizdeki bu bağlantı kurucu öğeler bu kategoriler ise bize objeyle birlikte verilmiş şeyler olmayıp, objeye yönelmezden önce sahip olduğumuz şeylerdir. Öyle ki, hatta biz kendimizi bile objeye bağlı olarak tasarlayamayız, tersine kendimiz hakkındaki bilincimizde bu kategorilerle mümkün olur.⁹⁸

Hume da kategorilerin varlıkla ilgisi olmadığını düşünür ve herşeyden önce cevher kategorisine eleştiri getirir. Nedenselliğin ve buna bağlı olarak zorunluluk ve evrenselliğin

⁹³ Pratik usu'un Eleştirisi, s. 161-162

⁹⁴ Diemer, "Ontoloji", s. 110

⁹⁵ Goldmann, s. 160

⁹⁶ İhsan Turgut, Felsefenin Temel Sorunları, s. 41

⁹⁷ Henry Morgenau, "Doğa Felsefesi", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, içinde, s. 265

⁹⁸ H. Krings, H.M. Baumgartner, "Bilgi Kuramı Tarihi", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, içinde, s. 204

(tümelliğin) deneyde bulunmadığı gibi cevheri karşılayacak bir varlığın olmadığını da düşünmektedir. Şöyle ki, taşta beyazlık, sertlik, v.b. vardır. Ve bizler, içinde bu niteliklerin hazır bulunduğu bir töz olduğunu söyleme alışkanlığını edinmişizdir. Deney ancak bize niteliklerin bilgisini verebilir, tözün değil. Tözü ya da dayanağı, niteliklerinden ayrı olarak bilemeyiz. Ama sertliği, beyazlığı zihnimizde bağdaştırmaya alışmışızdır. Bunun için imgelemimiz bu nitelikleri ayakta tutacak ve onları birbirine bağlayacak, altta yatan bir töz fikrini yaratmaktadır. Böylece, deney bize töz fikrini haklı gösterecek bir gerekçe de vermez. Dolayısıyla oda nedensellik gibi bir yanılısamadır.⁹⁹

Kantçı felsefede oysa nedensellik kategorisi bilgi için mutlak olarak gereklidir. Bilimin tümü nedensellik kategorisine dayanır. Kant'a göre bilginin iki ögesi vardır: duyum ve düşünce. Duyumda biz edilgin durumdayız. Bilginin hammaddesini, dışsal bir kaynaktan verilen duyumlar biçiminde alırız. Düşünürken etkin, aktif oluruz. Düşünce zihnin, duyumların hammaddesini dönüştürdüğü kendiliğinden bir çalışmasıdır.¹⁰⁰

Burada duyumunu incelemek konumuzu aşmaktadır. Ancak düşünceyi, kategorilerle ilgili olması açısından incelemek gerekmektedir. Bilginin ikinci kaynağında bir başka ifadeyle düşüncede evrensel (genel) ve zorunlu öğeler olup olmadığı da ortaya konmalıdır.

Düşünce kavramsalıdır. Bu nedenle evrensel ve zorunlu kavramları varsa belirlemek önemlidir. Kant'a göre mesela neden ve töz kavramları evrensel ve zorunlu idi. Acaba başka ne gibi kavramlar var?

7-Tanım

Tanım

Aristoteles'in benimsediği özcülüğe göre doğal nesnelere göre doğal nesnelere nesnel bir olgu olarak, kendilerini kimi türlerin kapsamı altında birleştiren ortak özellikler taşır. Öz bu nesnel ortak özelliklerin nedeni, onları belirleyendir.¹⁰¹ Aristoteles, felsefesinde Platon'un idealarına karşılık olarak formu değil özleri çıkarmaktadır. Çünkü tikelden bağımsız olmayan varlığına karşılık, öz değişmeyen ve bilgiye konu olan bir ilkedir. Buna karşılık form tikelin formu olarak, özdek üzerinde başkalaşım geçiren tözle birlikte ilineklerini sürekli olarak değiştiren, yani değişim geçiren bir ilkedir.¹⁰² Formlar her türlü belirlenimi kapsadıklarından ilinekleri de içerirler. Nesnenin değişmez niteliklerini öz verir. Öz nesnelere tümel yönüdür.¹⁰³

Bir nesnenin özü, ona uygun olan tanımca verilir. Öz bir anlamda nesnenin bağlı olduğu en alt tür ile çakışır. Bir nesnenin tanımı yoktur. Nesne olsa olsa betimlenebilir.

⁹⁹ Stace, Hegel Üzerine, s. 72

¹⁰⁰ Stace, Hegel Üzerine, s. 73

¹⁰¹ Denkel, Demokritos-Aristoteles, s. 241

¹⁰² Denkel, Demokritos-Aristoteles, s. 244

¹⁰³ Denkel, Demokritos-Aristoteles, s. 248

Betimleme ilenekleri de kapsar. Tanımsa özün ya da nesnenin bağlandığı en alt türün tanımıdır. Tanım içinde yalnız özsel öğeleri bulundurur. Belirli bir öz, o özü kendi doğası olarak taşıyan bir nesnenin özsel niteliklerinin toplamı olduğudur. Dolayısıyla aynı türden nesnelere aynı öze sahip oldukları gibi aynı özsel nitelikleri taşırlar.¹⁰⁴

Aristoteles tanım için bir şeyin özünü dile getiren deyim diyor. Dolayısıyla tanım Aristoteles'e göre dilsel bir şeydir ve onun anlamı da özü oluşturur. Öte yandan öz kavramsal değil ontolojik bir şey olarak düşünülmelidir. Çünkü o, herhangi bir birincil tözün (tikel nesne) doğasıdır.¹⁰⁵

Aristoteles, tanımla ferdi cevherlerden genel özleri elde etmeye çalışıyor. Ona göre tanım bir şeyin zati keyfiyetlerinin ifadesi olduğu için ve diğer yönden zata ait olan her nitelik genel ve mutlak olacağından konusuyla aynı mahiyetteki terimlerden ibaret olacak; bunun neticesinde de birlik daha doğrusu özdeşlik tanımının en önemli özelliği olacaktır.¹⁰⁶

Aristoteles için dikkat edilecek husus özün tasdiki meselesidir. Öz, bir varlığın zaruri karakterlerinin bütünüdür. İlimin konusu zaruri-bütüncül olan olduğu için özü bulmak gerekir. Çünkü ona göre kıyaslar prensip olarak hep formel özü alırlar, yalnız özün kıyası olabilir.¹⁰⁷

Aristoteles'e göre ispatçı ve gerçek ilme ancak nesnelere özüne cevap teşkil edecek olan tanımla ulaşılabileceğinden¹⁰⁸ o, tikel-tümel kavramlar arasında bağıntılar kurarak bunlarla şeyleri sınıflara ayırıp tanımlıyor.¹⁰⁹ Bu nedenle Aristoteles gerek mantıkta gerekse felsefede şeyleri sınıflama ve tanımlama ile işe başlar. Bu tanımlar da mantığın temel taşları olan kavramları oluşturur.

8-Bölme

Sözlük

Aksiyomatik:

Duyulabilir: beş duyuyla algılanan fiziksel varlıklar

Fert: tikel, herhangi bir türün içinde var olan tek bir varlık

Öz: bir varlığı o varlık yapan temel özellik

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, (1982), Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, TDK Yay., 3. Cilt, Ankara

¹⁰⁴ Denkel, Demokritos-Aristoteles, s. 130

¹⁰⁵ Denkel, Demokritos-Aristoteles, s. 221-222

¹⁰⁶ Ülken, (1942), s. 59

¹⁰⁷ Atademir, A.g.e., s. 120

¹⁰⁸ Atademir, A.g.e., s. 49

¹⁰⁹ Ülken, Genel Felsefe Dersleri, s. 11